International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(2): 91-94
© 2017IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 18-02-2017
Accepted: 20-03-2017

मुकेश कुमार झा
साहित्य विभाग शोधार्थी
कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा, बिहार, भारत

Correspondence
मुकेश कुमार झा
साहित्य विभाग शोधार्थी
कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा, बिहार, भारत

नाटकस्य स्त्रीपात्राणां परिचयः

मुकेश कुमार झा

सारांश
संस्कृतसाहित्यं निजनगरिमाविषये न केवलं भारतवर्षे अपितु अखिलसंसारे विख्यातमस्ति। विश्वस्य विद्वत्मण्डलम् एकस्वरेण अस्य महिमा गायति। किन्तु दुर्भाग्यस्य विषयः अस्ति यत् अस्माकमेव देशे अनेके जनाः सन्ति; ये इदं साहित्यं केवलं 'रोमानी' अस्ति इति संज्ञां दत्वा अद्यतनस्य संघर्षशीलसमाजस्य कृते अयं सर्वथानुपयोगीति वदन्ति। एतस्य प्रचारं–प्रसारमनावश्य्कमिति साधयन्ति। किन्तु प्रत्यक्षे किं प्रमाणम्? भास–कालिदास–शूद्रक–विशाखदत्त–भवभूति–भारवि–माघ–भट्टि–श्रीहर्ष–सुबन्धु–दण्डी–बाण–हर्ष प्रभृतयः स्वनामधन्यकवयः निज़कृतिषु न केवलं साहित्यिक सौन्दर्यमपितु भारतीयसंस्कृतिसभ्यतायाः निदर्शनं राष्ट्रियभावनायाः पोषणमपि च कुर्वन्ति स्म। समाजोपयोगितत्त्वैः परिपूर्णमिदं साहित्यं प्राच्यपाश्चात्ययोः द्वयोरपि कृते सर्वदौबहुमूल्यं भविष्यति।
अस्माकं संस्कृतसाहित्यकारेषु अनेकाः नाटककाराः सन्ति येषां कृतिषु राष्ट्रियभावनायाः सुमधुरं स्वरः श्रूयते। तेषां भासः– कालिदासः –विशाखदत्तः –भवभूतिः– मुरारिः–अनन्तभट्टः–क्षेमेन्द्रः–श्रीहर्ष–विद्यापतिः–नयन चन्द्रसूरिः–चन्द्रशेखरः'– वेङ्कटाध्वरिः–देवराजशर्मा–देवराजशास्त्री इत्यादयः उल्लेखनीयाः सन्ति। किन्तु अतिविस्तारभयेन अस्मिन् शोधपत्रे केवल भासं कालिदासं विशाखदत्तं भवभूतिं च विवेचनार्थं स्वीकरोमि।

कूटशब्दः शकुन्तला कालिदासस्यर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम् प्रधाननायिका, शकुन्तला बाल्यतारूण्यवत, शकुन्तला अलौकिकसौन्दर्यशालिनी, नाटकस्य नायिका शकुन्तला, शकुन्तला सुशीलस्वभावऽस्ति, शकुन्तला, लज्जाशीलाऽस्ति

प्रस्तावना
अस्ति शकुन्तला[1] कालिदासस्य सर्वस्वभूतस्याभिज्ञानशाकुन्तलस्य (कालिदासस्य र्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्)[2] प्रधाननायिका। यद्यपि नाट्य शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु नायिकागुणानां प्रतिपादनं नैव कृतमस्ति तथापि नायकगुणा एव प्रायो नायिकास्वपि द्रष्टव्या इति नेनृसामान्यगुणाः-विनीतत्वम्, मधुरता (प्रियदर्शनता) त्यागः, दक्षता, प्रियम्वदता, रूढवंशता, स्थिरता, युवावस्था, बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलादिसमन्वितत्वम् इत्यादयः सर्वे गुणः यथावद्रूपेण परिगणीनयाः। अन्ये च स्त्रीगुणा अपि तत्र द्रष्टव्येति मनसि निधायाभिज्ञानशाकुन्तलनायिकायाः शकुन्तलायाश्चरित्रगतगुणानां मूल्याङ्कनमत्र क्रियते-

युवती: अभिज्ञानशाकुन्तले[3] शकुन्तला बाल्यतारूण्यवत कन्येव चित्रिताऽस्ति। तस्याः प्रथमतारूण्यविकासफलभूतसौन्दर्य दर्श दर्श राज़ा कण्वमप्यविवेकिनं मन्यतै-

इदं किलाव्यांजनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं च इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृर्षिव्यवस्यति।।

तस्याः तारूण्यस्यैव फलमस्ति यत् शकुन्तला सूक्ष्ममपि[4] वस्त्रं धारयन्ती स्तनयुगपरिणाहमवश्यमेवाच्छादयति-

इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे
स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन।
वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां
कसुरभिनवमस्याःपिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण।।

तस्याः स्तनयुगं क्षणं क्षणं विस्तारं गच्छति। यथा-'हला! अतिपिनद्धेन बल्कलेन प्रियम्बदया दृढ़ पीडिताऽसिम, शिथिलय तावदेनम्' इति शकुन्तलायोक्ता प्रियम्वदा कथयति[5]-

'पयोधरविस्तारहेतुकमात्मनो यौवनारम्भं तावदुपालभस्य किं मामुपालभसे।'
अनेन ज्ञायते शकुन्तला प्राप्तयुवावस्थैका नायिकाऽस्तीति तस्या युवा वस्थागताः विकाराः सन्ति।

2.अलौकिकसौन्दर्यशालिनी[6]: शकुन्तला अलौकिकसौन्दर्यशालिन्यस्ति। तस्याः शारीरिकं सौन्दर्य दर्श दर्शमेव राजा तत्प्रेमपाशपतितो जातः। शकुन्तला येन न दृष्टा तस्य चक्षुरेव निष्फलमिति राज्ञो निर्णयः। यथा विदूषकं कथयति-'माघस्य! अनाप्तचक्षुः फलोऽसि येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम्। तस्याः सौन्दर्यमेकेनैव श्लोकेन राजा वर्णयन् कथयति-
अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररूहै[7]-

रनाबिद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिवं च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि।।

पूर्व चित्रे परिकल्पितसर्वयोगान् निवेश्य, रूपोच्येन मनसा विधिना सा कृतेति राज्ञो मतमस्ति। अतएव सां स्त्रीरत्नसृष्टिरिति-
चित्रे निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगान्

रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृशाङ्गी।
स्त्रीरत्नसृष्टिपरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्स वपुश्च तस्याः।।
एवं शकुन्तला समधिकसौन्दर्यशालिन्यस्तीति।[8]

3. प्रकृतिप्रियाः अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिका[9] शकुन्तला प्रकृतिपुत्र्यस्ति। अतएव प्रकृत्या सह तस्याः तादात्म्यमस्ति। सा प्रकृति स्वात्मनः पृथक् न मन्यते। लतास्तस्याः भगिन्यः सन्ति- 'यतो भगिनी मे भवति ततः किमिति न सिञ्चामि? तरवस्तस्याः भ्रातरः सन्ति। यथा-शकुन्तला कथयति नहि केवलं तातनियोग एव ममापि सहोदरस्नेहः एतेषु।' यदा वातेरितं पल्लवं जायते तदा स जानति यत्-"एष पल्लवाङ्गुलिभिः मां व्याहरतीव चूतवृक्षः।"

आश्रमवृक्षेषु तस्यास्तथा प्रेम अस्ति यथा सा तेभ्यः पयो दत्त्वैव जं पिबति तवा प्रियमण्डनापि स्नेहेन पल्लवं नादत्ते-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।

इत्यादि। मृगपोतान् स कृतकपुत्र इव मनुते-

'सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते।'
एवं ज्ञायते शकुन्तला प्रकृतिपुत्र्यस्ति। तस्याः प्रकृत्या सह घनिष्ठतरः सम्बन्धोऽस्ति।

4. सुशीलाः शकुन्तला सुशीलस्वभावऽस्ति। राजानं दृष्ट्वा तन्मनसि कामविकारो जायते, किन्तु स्वकीयां कामवेदनामन्तत सा गोपयति सख्यावपि न कथयति। यदा साऽतीवास्वस्था जायते तदा संखीभ्यां पृष्टा सा आभास हेतुका वो भविष्यामि इति कथयति। तथा 'यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता स राजर्षिः मे लोचनपथं गच्छति'इति।

अनेन ज्ञायते सा सुशीलास्तीति।

5. लज्जावती: शकुन्तला लज्जाशीलाऽस्ति। प्रथमाङ्के यदा राजा तस्याः रूपं प्रशंसति तदा सा- सलज्जमधोमुखी तिष्ठति। यदा प्रियम्बदा तस्याः विवाहपरिचर्या करोति तदा सा ततोऽन्यद् गन्तुमिच्छति। यथा प्रियम्वदा-आर्ये! धर्माचरणपरवश एष जनः। गुरोः पुनरस्याः अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः। शकुन्तला-अनसूये! अहं गच्छामि।'इति।
तृतीयाङ्के रहसि राज्ञा सम्बन्धे जाते भूयो भूयस्ततो गन्तुमिच्छति।

6. सरलस्वभावाः शकुन्तला सरलस्वभावा नायिकाऽस्ति। यदा सख्यो तस्याः परिहासं कुरूतस्तदा सा- 'एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथः।' इति कथयति।

यद्यपि सा कुलपतेः कण्वस्य द्वितीयोच्छ्वास इवास्ति तथापि तन्मनसि अहङ्कारो नास्ति। सख्यावपि तामादेशयतः-'हला शकुन्तले गच्छ। उटजात फलमिश्रमर्ध्यमुपाहर'इति।

एभिरुदाहरणैस्तस्या, स्वभावस्य सरलता ज्ञायते।

7. पतिपरायणाः शकुन्तलापतिपरायणाऽस्ति[10]। तस्याः मनः सर्वदा पति पार्श्वे एव भ्रमात। गान्धर्वविवाहविधिना विवाहितायां तस्यां गते च राजनि शकुन्तला निरन्तरं पतिगतमेव चिन्तयति, यत्परिणामेन सा दुर्वाससः शापभाजनं जाता-

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव।।

राज्ञा दुष्यन्तेन निराहता सा कण्त्रशिष्ययोरनुगमनं करोति किन्तु शिष्येण-

अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्।

इति श्रुत्वा तत्रैव निवसति। मरीच्याश्रमे निवसन्ती सा सर्वथा त्रियोगिनी नियमान् परिपालयति। यथा-
'वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामधृतैकवेणी।'
इत्यनेन राज्ञो वाक्येन ज्ञायते।

8. श्रेष्ठजनावरवती: शकुन्तला पुण्यजनान् प्रति समधिकमादरवत्यस्ति। सा स्वतन्त्रा नास्ति, गुरूजनपरवशास्तीति सा सम्यग्ज्ञानाति। तृतीयाङ्के यदा राजा तत्येवार्थ कथयति तदा-'न माननीयेषु जनेषु आत्मानपराधयिष्यामि'इति कथयति।
पञ्चमाङ्के राज्ञा निराद्दता सा यदा शिष्यावनुगच्छति तदा शिष्येण- 'आः पुरोभागिनि ? किमिदं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे'इत्युक्ते सति तत्रैव स्थीयते।

एवं ज्ञायते श्रैष्ठजनान् प्रति शकुन्तला समधिकमादरवत्यस्ति।[11]

शकुन्तला श्चरित्रं नहि केवलं संस्कृतसाहित्ये एव, अपितु विश्वसाहित्ये आदर्शपूर्णमस्ति। अस्याश्चरित्रं पाश्चात्यैरपि विद्वद्भिः मुक्तकण्ठेन प्रशंस्यत इति।

(1) नटी, (2) शकुन्तला (3) अनसूया, (4) प्रियंवदा, (5) गौतमी, (6) प्रतीहारी, (7) मिलकेशी, (8) परकृतिका, (9) मधुकारिका, (10) चतुरिका (चेटी), (11) तापसी, (12) अदिति इन्द्राणी, (13) मेनका इत्यादयाः त्रयोदश, (14) सन्ति।
प्रियंवदा - हला शकुन्तले! इहैव मुहूर्त्तक तिष्ठ। (हला सजन्तले! इधज्जेव मुहूत्तअं चिट्ठ।)
अनसूया–हला शकुन्तले! इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनाम धेया वनतोषिणीति नवमालिकाः एनां विस्मृतासि ? (हला सउन्तुले) ।
एवं प्रथमाङ्के शकुन्तलादुष्यन्तयोः परस्परसंदर्शनेन उद्बोधितायाः रतेः परिपुष्टताप्रदर्शनेन विप्रलम्भं वर्णयिष्यन् कविवरः कालिदासः तदुपभोगाय श्रृङ्गार, सहायविशेषस्य हास्यप्रियस्य विदूषकस्य प्रवेशमाह-तत इत्यादिना। ततः-तदनन्तरं विषण्णः-खिन्नः,
विदूषकः- राज्ञो नर्मसहायः हास्यकारी सुहृत्, प्रविशति–रङ्गमञ्चे आविर्भवति।
पुरोधाः-(पुरो गत्वा) स्वस्ति देवाय। देव! एते खलु विधिवदचिंतास्तपस्विनः कश्चिदेतेषु उपाध्याय - सन्देशोऽस्ति, तं देवः श्रोतुमर्हति।
प्रथमा - कथमुपस्थितो मधुमासः। (कधं उपत्थिदो महुमासो[12])
आताम्रहरितवृन्तम् उच्छ्वसितमिव वसन्तमासस्य।
दृष्टं चूताङ्कुरकं क्षणमङ्गल्यं नियच्छामि।।
(आतम्हरिअवेण्टं उस्ससिअं विअ वसन्तमासस्स।
दिट्ठ चूअङकुरअं क्षणमङ्गल्लं निअच्छामि।।)
द्वितीया- परभृतिके! किमेतदेकाकिनी मन्त्रयसे? (परहुदिए! किं एवं एआइणी मन्तेसि?)
मिश्रकेशी - नास्त्यत्र सन्देहः महाप्रभावः खलुः राजर्षिः (णत्थि एत्थ सन्देहो, महाप्पहावो क्खु राएसी)।
चेटी- भर्त्तः अलं सन्तापितेन, वयस्थ एव प्रभुः अपरासु देवीषु अनुरूपपुत्रजन्मना पूर्वपुरुषाणामनृणो भविष्यति। (आत्मगतम्)। न मे वचनं प्रतीच्छति। अनुरूपमपि औषधम् आतङ्क निवर्त्तयति! (भट्टा/अलं सन्दाबिदेन, व अत्थो ज्जेव पहू अवरासु देवीसु अणुरूवपुत्तजम्मेण पुव्वपुरूसाणं अणिणो भविस्सदि/ण मे वअणं पणिच्छदि! अणुरूवं वि ओसधं आदङ्कं णिअत्तेदि)।
मातलिः - (सस्मितम्) आयुष्मन् श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः।
तापसीः- भद्रमुख! न खल्वेष ऋषिकुमारकः। (भद्दमुह! ण क्खु एसो इसिकुमारओ।)
अदितिः- अप्रतिरथो भव। (अप्पदिरधो हीहि।)
(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति)।

गौतमी- (शान्त्युदकेन शकुन्तलासभ्युक्ष्य[13]) जाते! निराबाधा जीव। अपि लघुसन्तापानि अङ्गानि? (जादे! णिराबाधा मे चिरं जीव। अत्रि लहुसन्दाबाई अङ्गाई? (इति स्पृशति)

पुरोधाः- (राजानं निर्दिश्य) भो भोस्तपस्विनः। असावत्रभवान्[14] वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः प्रतिपालयति वः, पश्यतैनम्।

प्रतिहारी- देव! प्रसन्नमुखा ऋषयो दृश्यन्ते। (देव! पसण्णमुहा इसीओ दीसन्ति।)

नटी- अथ कतमं पुनः ऋतुमधिकृत्य गास्यामि।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
2. कालिदासस्य साहित्यदर्पण
3. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
4. तत्रैव
5. तत्रैव
6. साहित्य दर्पण
7. साहित्यसौन्दर्यश्लोकेन
8. अभिज्ञानशाकुन्लम्
9. तत्रैव
10. तत्रैव
11. साहित्य दर्पण
12. तत्रैव
13. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
14. रघुवंशमहाकाव्यम्